

PAPER DETAILS

TITLE: Muhammed Hilal Efendi`nin Yemen`e Dair Iki Layihasi

AUTHORS: Idris BOSTAN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112801>

3

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

III

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNG

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

III

İstanbul - 1982

MUHAMMED HİLÂL EFENDİ'NİN YEMEN'E DAİR İKİ LÂYİHASI

İdris Bostan

Önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan Yemen ve havalisi, XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bir yandan Kızıldeniz sahillerinde görünmeye başlayan Osmanlıların, diğer yandan Portekizlilerin ve daha sonraları diğer Avrupalı ülkelerin faaliyet gösterdikleri bir bölge haline gelmiştir.

Yemen Beylerbeyliği'nin kuruluşundan¹, elimizden çıktığı Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar geçen sürede cereyan eden olaylar, bu bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ne derece önemli görüldüğünü açıkça ortaya koyar².

Ne varki Osmanlı idaresindeki Yemen'de, yüzyıllar boyunca idarecilerin beceriksizliği yanında bazen içerdeki isyancı imamlar, bazen de dış devletlerin saldırıları yüzünden huzur içinde tam bir hâkimiyet tesis edilememiştir.

İlk olarak Selman Reis'in Yemen hakkındaki lâyihasıyla³ başlayan ve yakın tarihimizde askerî, mülkî birçok idareci tarafından

1 Yemen Beylerbeyliği'nin kuruluşu (9 Şevval 945/24 Şubat 1539) hakkında bk. Şerafettin Turan, «Süleyman Paşa (Hadım)», *İA*; Süleyman Paşa'nın, Beylerbeyliğinin kuruluşundan bahs eden bir mektubu için bk. TSMA, No. 9663; Âli Efendi, *Ahbârü'l-Yemânî*, Hamidiye Kütüphanesi, No. 886, vr. 45b; Salih Özbaran, «Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu», *Tarih Dergisi*, 31 (İstanbul 1977), s. 101.

2 Ana hatları ile Osmanlı idaresindeki Yemen tarihi için bk. İ. Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul 1980, s. 57-67.

3 Selman Reis ve lâyihası konusunda bk. Fevzi Kurdoğlu, «Meşhur Türk Amiralî Selman Reis'in Lâyihası», *Deniz Mecmuası*, 47 (İstanbul 1934), s. 67-73; Selman Reis'e aid diğer bir arıza için bk. Şehabettin Tekindağ, «Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (İstanbul 1968) s. 77-80; Yakup Mughul, «Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hİ-

yazılan lâyhalarla anlatılmaya çalışılan Yemen; tarihî, coğrafi, iktisadî ve siyasi olarak birçok yönleriyle karşımıza çıkar.

Kütüphane ve arşivlerimizde bulunan Yemen'e ait eserlerdeki bilgiler oldukça zengindir⁴.

Bizim burada metnini neşredeceğimiz Muhammed Hilâl Efendi'nin «*Hitta-i Yemâniyye Hakkında Ma'lûmât-ı Coğrâfiyye ve İdâriyye*» adlı lâyihası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 6622'de kayıtlı bulunmaktadır. O'nun bu eserini tamamlar mahiyetteki diğer bir lâyihası ise BA. Yıldız Evrakı, KSM. 19, Evrak 2463, Zarf 130, Kutu 58'dedir. (Bugün 2009 yılı itibarıyla BoA, YEE 58/33 dur)

caz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika», *Belgeler*, II (1965), s. 37-47.

4 Burada İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde mevcut Yemen ile ilgili eserlerin bir listesi araştırmacılara kolaylık olmak üzere sunulmaktadır :

Türkçe Yazmalar :

- Abdü'l-mü'min b. Ali, *Mir'âtü'l-Yemen*, İÜK. TY. 6129;
Ahmed Ziya, *Mufasssal Yemen Coğrafyası*, İÜK. TY. 4254;
Esad Cabir b. Osman Râgıb, *Yemen*, İÜK. TY. 4250;
 Hasan Hâlid Bey, *Yemen Seyahatnâmesi*, İÜK. TY. 4917;
Dr. İsmail b. İbrahim, *Yemen Vilâyetinin Ahvâl-i Fenniyesi*, İÜK. TY. 4663;
Mehmed Emin Paşa, *Yemen Kıt'a-i Cesimesinin İki Vilâyete Taksimi Lüzumunun ve diğer Hususat-ı Mühimmenin Beyânını havi risâle*. (Diğer adı: *Yemen Kıt'asının Ma'muriyetine ve Daima Âsâyişte Bulunmasına dair Tedâbir*.), İÜK. TY. 4615;
 Muhammed Hilâl Efendi, *Hitta-i Yemaniyye Hakkında Ma'lûmât-ı Coğrafiyye ve İdariyye*, İÜK. TY. 6622;
 Rumûzî, *Tarih-i Feth-i Yemen*, İÜK. TY. 6045;

Arapça Yazmalar :

- Abdullah b. İbrahim es-Sûfî, *Risâle fi mezhebî'z-zeydiyye*, İÜK. AY. 4750;
 Bedreddin Muhammed b. İsmail, *el-Letâifü's-seniyye fi ahbâri'l-memâlikü'l-Yemeniyye*, İÜK. AY. 1345, AY. 3294;
 Câmîü'l-mütûn fi ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn, İÜK. AY. 5907;
 Hasan b. Ahmed el-Hemedani, *Kitâbu'l-iklîl*, İÜK. AY. 3488;
 İdris b. Hasan, *Nüzhetü'l-eskâr ve ravzatü'l-ahyâr*, İÜK. AY. 3521;
 Numan b. Muhammed, *Takvimü'l-ahkâmü's-ser'iyye alâ mezhebî'z-zeydiyye*, İÜK. AY. 3476;
 Zebidî, *Kurretü'l-uyûn fi ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, İÜK. AY. 1330.

Yemen'de iki defa görevde bulunan Muhammed Hilâl Efendi⁵ kaleme aldığı birinci lâyihasında bölgenin siyasî, iktisadî ve ictimai bakımdan önemini belirtmiş, iç karışıklıkların sebepleri ve çareleri üzerinde durmuş ve Yemen'in imarı konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Eser 13 varaktır. 5 varaktan oluşan ikinci lâyihada ise daha çok halkın yaşayışı, kullandığı eşyalar, mimarî özellikler, inanışlar, örf ve âdetler anlatılmıştır.

I. Lâyiha'nın muhtevası :

Üç fasıldan oluşmaktadır. Önce her faslın ihtiva ettiği konular kısaca özetlenmiş ve sonra her fasıl ayrı ayrı bendler halinde açıklanmıştır. Üç faslın tamamı yirmibir bendde incelenmiştir.

Birinci Fasl :

Birinci bend : Burada Yemen'e ait coğrafi bilgiler verilmekte olup, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan yerler belirtilmiştir. Sa'da'nın da Osmanlı topraklarına katılmasıyla bölgede ticarî ve resmî haberleşmelerin daha kolay olacağı üzerinde durulmuştur.

İkinci, üçüncü bend : Yemen'in iklim ve bitki örtüsünün anlatıldığı bu bendlerde, denize yakın yerlerin (msl. Tihâme) sıcak, iç kesimdeki yüksek tepelerin ve dağların soğuk olduğu anlatılır. Kışın yağmur yağmadığı halde, mayıs, haziran ve temmuzda bol yağmur yağar. Sıcak yerlerde hurma, kına, sahile nisbetle soğuk sayılan yüksek kesimlerde ise limon, turunc ve kavun yetişir. Senede üç defa ekilen bu topraklarda buğday, arpa, mercimek, fasulye ve darı üretilir. En önemli ürün kahvedir. Tihâme hariç, Yemen'in her tarafında kahve yetiştirilir.

5 Muhammed Hilâl Efendi Yemen'de «Yemen vilâyeti İstinâf Mahkemesi Ceza Reisi» olarak görev yapmıştır. Bu göreve ilk tayini 19 Ağustos 1879 olup, 7 ay, ikinci defa tayini ise 14. Kasım. 1887 olup, 10 ay sürmüştür. Hayatı ve eserleri için bk. Nejat Göyünç, «Trablusgarb'a ait Bir Lâyiha», *Osmanlı Araştırmaları I*, (İstanbul 1980), s. 235-237. Onun yukarıdaki makalede zikredilen eserlerine ve Yemen hakkındaki lâyihasına ayrıca şu eserini de ilâve edelim. «Lûkâtâtü'z-zehab fî âsâri'l-arab», İÜK. TY. 6971. (Bu eser, ~~Sch~~ Zor hakkındadır.)

Deyr-i

Dördüncü bend : Yemen'de Osmanlı idaresi zamanında, öncele-ri sadece İran şehbenderi bulunurken, sonraları Fransa, Yunanistan ve İngiltere Hudeyde'de, İtalya Moha'da birer konsolosluk tesis etmişlerdir.

Beşinci bendde : Yemen'in en büyük iskelesinin Hudeyde oldu-ğu ve buradan yapılmakta olan ticaretin önemi anlatılmaktadır.

Altıncı bend : Yemenliler giyim-kuşam ve sair eşyalarını ken-dileri imal ederler ve yabancı mal kullanmazlar. Fes yerine arakiy-ye giyerler. Ayakkabılarına paşmak denir. Kullandıkları sahan ve tencereler topraktan, tepsiler ise deridendir. Ahali oldukça tutum-ludur.

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bend : Yemen'de esaslı bir tah-rir yapılmadığı için ne kazalarda, ne de devlet merkezinde köylerin adları tam olarak mevcut değildir. Bu sebepten vergilerin toplan-ması şeyhlere havale edilmiş, ancak o zaman da birçok uygunsuz-luklar olmuştur. Ayrıca köylerin idareleri düzensiz olduğundan muh-tarlar devlet malını zimmetlerine geçirmektedirler. Bunun önlenme-si için nüfus ve mal-mülk sayımı yapılmalı, yeni düzenlemeler ge-tirilmelidir.

Onuncu bend : Halk, meselelerini halletmek konusunda kendi fakihlerine başvurmakla beraber kasabalardaki kaza ve nahiye mec-lislerine de müracaat ederler. Yemen'de topraklar çok geniş oldu-ğundan bazı yerlerde davaların nasıl çözümlendiği bilinmemektedir.

İkinci Fasl :

Onbirinci bend : Toprakları oldukça geniş ve nüfusu üç milyo-nu bulan Yemen'in ahalisi devlete bağlıdırlar. Bu vilâyetin bir vali ile idaresi ise mümkün değildir. Muhammed Hilâl Efendi, burada beş delil getirerek halkın devlete karşı iyi niyetli ve itaatkâr oldu-ğunu anlatmaya çalışmıştır.

Onikinci bend : Ancak bölgedeki bazı şeyhler halkı Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma gayreti içindedirler. Bunlardan Şe-refüddin adlı şeyh, bu maksatla bazı kabile şeyhlerine Kur'ân âyet-lerini de zikrederek ve Türklerin din dışı davranışlar içinde olduk-larını yazarak isyana teşvik etmektedir.

Onüçüncü bend : Bu kısımda mezheplerden bahsedilmektedir. Çoğunluk zeydî olmakla beraber, şâfiî, hanefî, hanbelî gibi mezhepler de vardır.

Onödördüncü bend : Yemen'de üç vali bulunursa gelir kafi gelmez denilecek olursa buna da çare gösteren müellif, Hicaz'a terk edilen Yemen gümrüğünün iade edilmesini ve Avrupa'ya satılan kahveden yüzde bir alınan gümrük resminin yüzde üçe çıkarılmasını tavsiye eder.

Üçüncü Fasl :

Onbeşinci bend : Yemen'le Osmanlı Devleti arasında telgrafla haberleşme oldukça zordur. Bir ay kadar sürmektedir. Halbuki İstanbul-Aden telgraf hattına Hudeyde'den yeni bir hat bağlanacak olursa haberin San'a'ya bir an önce ulaşması kabildir.

Onaltıncı bend : Merkez'den Yemen'e tayin edilen memurların ya arap veya arapçaya vakıf kimselerden olması önemli bir husustur.

Onyedinci bend : İsyancı Şerefüddin'in ıslahı için ya ileri gelenlerden bazılarını padişahın yanına davet ile iltifat ettikten sonra geri gönderip imama nasihat etmelerini temin etmeli veyahut bu isyancıya maaş ve rütbe verip onu kontrol ve idare altına almalıdır.

Onsekizinci ve ondokuzuncu bend : Yemen birkaç vilâyete ayrılırsa hem idaresi kolaylaşır, hem de valiler kendi bölgelerindeki isyancıları birer ikişer ortadan kaldırırlar. Bu arada Sa'da bölgesine de bir miktar asker göndermek ve orayı da idare altına almak mümkündür.

Yirminci bendde ise Hadramut ve Şihr'den bahseden müellif, buraların da idare altına alınmasını tavsiye etmektedir.

Yirmibirinci bend : Yemen'in ileri gelenlerinden birkaç kişi İstanbul'a çağrılır kendilerine hediyeler verilir ve halifenin hizmeti anlatılırsa onlar da yurtlarına döndüklerinde halklarına gördüklerini anlatırlar. Bunun ise birçok faydaları olacağı şüphesizdir.

Muhammed Hilâl Efendi, bundan sonra Aden hakkında coğrafi, idârî ve ticârî bilgiler vererek lâyihasına son verir.

II. Lâyiha'nın muhtevası :

Bu lâyhada önce Yemen hakkında verilen kısa bir coğrafya bilgisinden sonra mimârisinden bahsedilir. Yemen'de evler beş-altı katlıdır. Birinci katlar taştan diğer kısımları kerpiçtendir. İç duvarları kireçle sıvanmıştır. Dışarda ise yalnız pencere etrafı sıvalıdır. Pencereleer çoğunlukla tahta kaplıdır, cama pek rastlanmaz. Mimarların maharetine diyecek yoktur.

Evlerin döşenmesi ise, odaların kapı duvarı hariç diğer üç duvarın çeşitli basmalarla süslü, perdeler asılması şeklinde olur. Yastıkları üst üste bu perdelerin önüne koyarlar. Odada ayrıca raflar, ayaklı sarı tepsi üzerinde birkaç nargile bulunur.

Halkın kıyafetine gelince; kadınlar amerikan bezinden yapılmış don giyerler. Kabile halkı üstüne gömlek giyer ve altlarına fota sararlar. Bu fotanın ucuna da cenbiye dedikleri hançer takarlar.

Yemenliler tencere, sahan gibi mutfak eşyalarını taştan yaparlar, bakır kullanmazlar.

Yemen ahâlisi öğle vakti evlerine çekilip yemekten sonra kat çığnerler. Kahvenin kabuğunu kaynatıp çay gibi içerler. Halis kahveyi asla kullanmazlar.

Yemen'de mûsikî âletleri davul ve zurnadır. Bir cemiyette davul ve zurna çalındığında erkekler kalkarak topal bir insanın yürüyüşüne benzer şekilde dans ederler. Yemen'de mûsikî gelişmemiştir. Bir gelinin damad evine getirilmesinde de uyguladıkları bazı âdetleri vardır. Güzel âdetlerinden biri de maddî bakımdan zor durumda olanlar için kurulmuş olan yardımlaşma sandığıdır.

Lâyiha'nın bundan sonraki kısmında Yemenlilerin kendi mezheplerine ait bazı inançları anlatılmaktadır.

I. Lâyiha'nın metni :

(1b) İşbu mecmû'a Yemen kit'asının i'mâr ve ıslâha kâbiliyyet-i tabi'yyesinden ve ahâlisinin ahlâk-ı hasene ve âdât-ı müstahsene siyle taraf-ı saltanat-ı seniyyeye olan itâ'at ve inkiyâdlarından bâhis olup üç fasıl üzere tertîb olunmuşdur.

Birinci Fasl

Kıt'a-i mezkûrenin ta'rifât-ı arziyyesiyle arâzisinin kuvve-i inbâtiyesi ve mahsûlâtı ve ahâlisinin ve taraf-ı Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'ye itâ'at ve inkıyâdları ve âdât-ı hasenelerini ve mezheplerini ve kâbiliyyet ve isti'dâdlarını hâkidir.

İkinci Fasl

Yemen kıt'asında şeyh ve fukahâ nâmiyle bulunan eşhâs-ı muzırranın ve kurâ muhtârlarının ahvâli ve henüz taht-ı itâ'ata dehâlet etmeyen bilâd ve kurânın ahâlîleri merkûm şeyhler taraflarından ne sûretle iğfâl olunduklarına dâirdir.

(2a)

Üçüncü Fasl

Kıt'a-i mezkûrenin nasıl bir ehemmiyeti hâiz olup ilerüde fevkalâde ma'mûriyyet ve servet kesb etmeğe kâbiliyyeti olmağla ahâlinin tahsîl-i ma'ârife ve ıslâhât-ı nâfi'aya ve telgraf inşâsına müte'allik husûsâtlarda tedâbîr-i lâzimenin icrâsında ne gibi şeyleri şâmilidir.

Birinci Fasl

Birinci Bend

Yemen kıt'ası⁶ Bahr-i Ahmer'in sâhil-i şarkisinde Bâbü'l-mendeb boğazı ittisâline kadar imtidâd eylediği bilcümle haritalarda hisâb-ı sahîh ile iş'âr ve ityân olunmakda olduğu cihetle muhtâc-ı izâh değildir. Ancak arzen her bir tarafı lâyıkiyle misâha ve ta'yin kılınmadığı cihetle ancak ba'z-ı mahallerinde on iki gün bu'd ve mesâfeye kadar envâr-ı adâlet-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye emniyyet-

6 Yemen'in coğrafi konumu ve yüzölçümü hakkındaki bilgiler farklıdır. Lâyihalarda gün, saat, km, km² gibi birimler ölçü olarak kullanıldığından ifâdeler değişiktir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İ.S. Sırma, Yemen İsyanları, s. 33-35.

bağ-ı bilâd u emsâr olmakda ve ba'z-ı mahallerinde ve bâ-husûs Cebel-i Ebû Arîş cihetinde yalnız dört günlük mesâfeye kadar taht-ı itâ'atda olup andan ilerüde bulunan bilâd u kurâ ahâlîleri bir takım şeyh nâmiyle mütegalibe ve sebükmeğazânın taht-ı tegallüb ve te'addîlerinde kalup henüz taht-ı itâ'at-ı (2b) Devlet-i Aliyye'ye dâhil olmamışlardır.

Mülk-i Sa'dâ. İşbu Sa'dâ memâlik merkez-i livâ olan Sa'dâ memâlik deyu nâm verilmektedir. Asîr ile merkez-i vilâyet olan San'a şehri mâbeynine dahî hulûl eylediği cihetle muhâberât-ı resmîyye ve ticâriyye dūçâr-ı envâ-ı müşkilât olmakda bulunduğundan ve işbu bilâd ve emsâra sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i hazret-i mülûkâne-de işbu Sa'dâ bilâdı dahi taht-ı inkıyâda dâhil olur ise mûcib-i muhassenât-ı adide oldukdan başka merkez-i livâ olan Asîr ile merkez-i vilâyet beyninde emniyyet-i tarîk ve teshil-i emr-i muhâberât-ı resmîyye ve ticâriyye hâsıl olur.

İkinci bend

Yemen kıt'asının bahre yakın olan mahalleri memâlik-i hârreden olup bunlara Tihâme ve arâzi-i Vâtıya ta'bir ederler ve mürtefi' ve cibâl ve tilâli hâvi olan mahalleri bilâd-ı mu'tedile gibi mezârî ve eşcâr ile ma'mûr ve âbâdândır ve hurma ile hınna bilâd-ı hârrede bulunup limûn ve taring ve kübbâd ve sâire her dürlü hubûbât ve mevrû'ât bilâd-ı mürtefi'a (3a) ve sevâhile nisbetle bilâd-ı bâri-dede bulunur. Yemen kıt'asında eyyâm-ı şitâda yağmur yağmayup mayıs ve haziran ve temmuz aylarında kesretle yağmur nüzûl eder. Binâenaleyh ol tarafların hâsılât-ı arziyyesi vilâyât-ı sâire gibi senede yalnız bir def'a hâsıl olmayup ahâlî-i Yemen senede üç def'a mevrû'ât ahzine muvaffak olurlar. Ve ekser mahalleri cibâl ile muhât bulunduğu cihetle bârândan hâsıl olan süyûl şevâhik-i cibâlden nüzûl ve mevrû' olan arâziye dühûl ırvâ ve iskâ eylediğinden külliyyetlü mahsûl verir.

Üçüncü bend

Arâzi-i Yemâniyye'de her dürlü hubûbât hâsıl olup hinta ve şa'îr ve ades ve fasulye ve kırmızı darı ve beyâz darı ve kurâ ahâ-

lîsinin ekl eyledikleri kırmızı darı ile duhn nâmında bir nev' külli-yetlî hâsıl olur⁷.

Pek ziyâde vâridât veren mahaller kahve ağacı bulunan yerlerdir. Kahve mahsûlu hârr olan mahallerde husûle gelmeyüp etrâfı cîbâl ve tilâl ile muhât ve bununla beraber âb u havâsı mu'tedil olan mahallerde hâsıl olur. (3b) Ancak Tihâme cihetinin havâsı hârr ve cîbâlden ârî bulunduğu cihetle kahve mahsûlu oralarda husûle gelmeyüp Yemen kıt'asının sâir kâffe-i bilâdında kahve hâsıl olur. Kahve ağacının şekli yeni zer' olunmuş nâr ağacı fidanına müşâbih olup yaprakları dahî elma ağacının yaprağına benzer. İşbu kahve ağacı beyaz renkte çiçek açup kahve denilen mahsûlu yeşil bir ufak meyve verüp muahharen rengi kırmızıya tebeddül eder. Ve andan sonra rengi siyaha tahavvül edüp ba'dehû iktitâf ve cem' ederler. Ve yine bir taraftan çiçek açup mahsûl verir. Ve çıkan kabuğunu dahi ol havâlî ahâlîsi çay gibi içerler. Kahvenin yübûsetinden dolayı içmekden imtinâ' ederler.

Dördüncü bend

Çâkerlerinin Yemen vilâyetine memûriyetimde ya'nî yetmiş dokuz sene-i hicriyyesinde şöyleki devletlû Asım Paşa hazretlerinin vâlîlikleri esnâ[sın] da kıt'a-i mezkûrede düvel-i ecnebiyye memurları olmayup yalnız İran Devleti'nin (4a) bir şehbenderi bulunur idi. Muahharen Fransa ve Yunan ve İngiltere konsolosları gelüp Hudeyde'de ikâmet eylediler. İtalya Devleti Afrika sâhilinde istîlâ ve zabt ve Assab nâmiyle tesmiye eylediği mahallin karşısında vâki' olan ve Yemen vilâyetine tâbi' bulunan Moha kazâsı merkezine bir konsolos memur ve ta'yîn eyledi. İngiltere Devletinin Hudeyde'de teb'ası mevcûd ise de devlet-i müşârünileyhin bundan evvel ale'd-devâm orada bir konsolosu bulunmayup Cidde'de iskân ve senede bir iki def'a Hudeyde'ye gelüp teb'asının mesâlihini tesviye ve rû'yet edüp yine Cidde'ye avdet etmekde ve hatta konsolos-ı müşârüniley-

1279/
1862

7 Bölgede her çeşit mahsulün yetiştirilebileceğini anlatan M. Emin Paşa (aynı eser, 1b, 7a) ise, Yemen'i bu özelliklerinden dolayı Anadolu'ya benzetir. Yemen'de yapılan ziraat, elde edilen ürünler ve bunların şehirlere göre dağılımı için bk. Esad Cabir, *Yemen*, s. 60-76; A. Ziya, *Mufasssal*, vr. 21a-22b.; Dr. İsmail, *aynı eser*, s. 163-164; Dr. Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, Dersaadet 1328, s. 34-35.

hin geçen sene Hudeyde'ye azîmetinde birçok nüfûs müceddeden taht-ı himâyesine dâhil olmuş ve dâhil olanların ekserîsi Hindiyyü'l-asl bulunmuş oldukları bahânesiyle idhâl olunmuşdur⁸.

Beşinci bend

Kıt'a-i Yemâniyye'nin en büyük iskelesi Hudeyde olup işbu Hudeyde iskelesi Süveys kanalının küşâdından berû Hind tarîkinin vasatında (4b) vâki' olduğu ve Hind tarîkinin ticârâtı ise kesretli ve bundan ma'dâ düvel-i sâire indinde tarik-i mezkûrun ehemmiyeti hâiz bulunduğu ve gitdikçe şân ve şöret kesb edeceği bedîhîdir. Ve bunu te'yîd eden edillenden biri dahî iki sene mukaddem Süveys kanalından mürûr eyleyen vapurlar beher hafta yirmi otuzu tecâvüz etmez iken bugünlerde yetmiş seksen vapur beher hafta mürûr etmektedirler. İkincisi yine iki sene mukaddem Hudeyde'de Avrupa tüccârânından kimesne bulunmadığı halde bugünkü günde birkaç kumpanya gelüp kahve ahz ve i'tâsıyla iştigâl etmektedir⁹. Ve buraya kadar irâd edilen berâhin-i vâzihadan anlaşıldığı üzere Yemen kıt'asının gitdikçe ehemmiyeti tezâyüd edecektir.

Altıncı bend

Kıt'a-i Yemâniyye ahâlîsinin gâyet güzel bir âdetleri olup o da memâlik-i sâire mahsûlât-ı sanâ'iyyesinden müstağnî olarak kendi memleketlerinde çıkan emti'a ile iktifâ ederler¹⁰. Meselâ fes yerine ma'mûlât-ı mahalliyyeden ve üzeri akmişceden masnû' arakiyye¹¹ dedikleri tâkiyeyi (5a) giyüp ayaklarına dahî kundura giymeyüp hayvan derilerinden ma'mûl, manzarası güzel paşmak ismiyle [müsem-

8 Avrupahların Kızıldeniz ve Afrika'nın güneyinde nasıl bir siyaset uyguladıklarını, nerelerin kimler tarafından paylaşıldığını M. Emin Paşa (*aynı eser*, vr. 7b-9b) anlatır.

9 Hudeyde'nin ticari önemi, iklimi, mimarî özellikleri ve nüfusu hakkında geniş bilgi için bk., A. Ziya, *Mufasssal*, vr. 8a, 9b.; Hasan Halid, *aynı eser*, s. 8. Bu eserde Kızıldeniz'in en meşhur iskelesinin Hudeyde olduğu zikredilir.; İbrâhim Abdüsselâm, *Yemen Seyahatnâmesi*, Dersaadet 1324, s. 7.; Esad Cabir, *Yemen*, s. 197 v.d.

10 Dr. İsmail (*aynı eser*, s. 162) Yemen sanayiinin oldukça fakir olduğunu yazar.

11 Çocukların başlarındaki beyaz sarıklara kofiyе denir. Bkz. Hasan Kadri, *aynı eser*, s. 72.

mâ] olan bir nevi ayakkabı giyerler¹² ve bakırdan ma'mûl sahn ve tencere isti'mâl etmeyüp tencere yerine toprakdan ma'mûl ise de gâyet rasânetlü ve kullanışlu ve ehven fiyatlı ve sahnlar taşdan ma'mûl olarak isti'mâl ederler¹³. Ve tepsi yerine gâyet güzel ve kalın deriden masnû' ve etrâfı müzeyyen şeyi isti'mâl ederler. Ve me'kûlâtta vilâyât-ı sâire ahâlîsi gibi emtia-i mütenevvi'a ve sebzevâta ehemmiyyet vermeyüp yalnız lahm ile iktifâ ve tasarrufât-ı mümküneye ri'âyet ederler. Doğrusu şu âdât-ı haseneleri sâyesinde kıt'a-i mezkûrenin ahâlîsine ilim ve sanâyi tedrîsi ta'lim olursa ahâlî-i mezkûre az vakitte fevka'l-gâye kesb-i servet edecekleri be-dîdâr bulunmuşdur.

Yedinci bend

Karyelerin idâreleri gayr-ı muntazam bir halde bulunup emvâl-i mirîyeyi ahâlî muhtâra verüp zimmetine geçirerek inde'l-hâce hükûmet tarafından (5b) tazyîk olunduğu takdirde inkâr ederler. Ve ekser muhtârlar kâim-makâmların hüsn-i teveccühünü kazandıktan sonra ahâlîye envâ-i rencide edüp bu sebebdan dürlü dürlü münâzaaların zuhûruna bâis olur. Ve bu misillü fenâlıkların ber-taraf edilmesi tahrîr-i nüfûs ve emlâka mütevakkıf olup eğerçi tahrîr-i nüfûs ve tahrîr-i emlâk usûlü icrâ olunmuş olsa ol-vakt emlâk vergüleri nizâmı dâiresinde istifâ kılınarak karışıklık vukû'a gelmeyeceği derkârdır.

Sekizinci bend

Yemen kıt'asında ve Ta'izz sancağına tâbi Ka'tabe ve İb ve Hudeyde sancağına tâbi Moha ve Cebel-i Sabr kazâları İngiltere Devleti yedinde bulunan Aden memleketi arâzisine mücâvirdir. Ve hüdûdumuzdan Aden'e kadar üç dört günlük mesâfe olup ve bu mesâfede bulunan arâzi bir takım meşâyihin taht-ı idârelerinde ise de fi'l-asl yine İngiltere Devleti'nin taht-ı himâyelerindedir. Aden'de bulunan İngiltere memurları meşâyihin celb-i kulûbuna her sûretle

12 Hasan Kadri, eserinde Yemenlilerin giydikleri ayakkabıya darrâş denildiğini kaydeder, s. 70.; A. Ziya, (*aynı eser*, vr. 26a) Asir araplarının hedyan veya medas adı verilen meşin nahn giydiklerini zikreder.

13 Hasan Halid Bêy (*aynı eser*, s. 25) desti ve tencereleri Yahudilerin yaptığını söyler.

ikdâm ve teşebbüs edüp bu vâsita ile oralara (6a) itâle-i dest-i te-câvüz ederler. Hattâ hudûd-ı merkûmeden râfi ve Ka'tabe kazâsı muzâfâtından birkaç karyelerden bu âna kadar vergü alınmakda iken Aden'de İngiltere memûrları mezkûr karyelerin filân şeyhe tâbi olduğu iddiâ ve makâm-ı vilâyete bir kıt'a mektûb irsâl eylemiş ise de kurâ-yı mezkûre bu âna kadar devlet-i aliyyeye vergü vermekde oldukları cevâbı verilmiştir. Ancak İngiltere Aden memûrları merkûm şeyhlere temîn-i tarîk için diyerek maâşlar verüp şeyhleri kendülerine celb etmekden bir an hâlî değillerdir.

Dokuzuncu bend

Bâlâda bir nebze beyân kılındığı vechile Yemen vilâyetinde bulunan karyelerin esâmîleri merkez-i vilâyetde malûm ve makbûl olmadığı gibi sancaklarda ve kazâlarda dahî nâ-malûmdur. Bunun için vergü tahsîli bir takım aşîret şeyhleri üzerine tarh edilmiş ve halbûki bu sebebdan birçok uygunsuzluklar husûle gelmekdedir. Binâenaleyh dâhil-i vilâyetde umûmen bir tahrîr-i nüfûs ve emlâk usûlû icrâ kılınmak pek de suûbetlî bir şey olmayup bunun zımnında pek büyük menâfi hâsıl olacağı muhtâc-ı izâh değildir.

(6b)

Onuncu bend

Yemen kıt'asının kurâ ve kasabalarında fukahâ nâmıyla bir takım eşhâs geşt u güzâr edüp ahâlî fukahâdan mâadâ kimesnenin kelâmına havâle-i sem ve itibâr eylemedikleri bazı taraftan istimâ kılınmakda ise de bu rivâyet mübâlagalı olup ahâlî-i vilâyet vilâyât-ı sâirede olduğu gibi kasabalarda bulunan kazâ ve nâhiye meclislerine mürâcaat ederler¹⁴.

Ve nâhiye nâibleri arasına karyeleri geşt u güzâr ve fevt olanların terekelerini tahrîr ederler. Ancak mübâyaat husûsunda bazı fukahâ marifetiyle vesîka tahrîr olunmakda ise de yine resm-i nizâmîsini verüp sened alurlar. Ve meclis mührû basılmadıkça kâni olmazlar. Kazâlarda mehâkim-i nizâmîyye lağv edilmiş halbûki Yemen vilâyetinin bazı kazâları tûlen ve arzen dört ve beş konak mesâfeyi hâvî olduğundan vilâyât-ı sâireye nisbet olunduğu takdirde

14 Halkın müşkîllerini halletmek hususunda kendi fakihlerine başvurdıkları hakkında bk. H. Hâlid, *ayn eser*, s. 28.

her bir kazâsı bir livâ cesâmetinde olmağla deâvî-i vâkıanın ne vec-hile cereyân eylediği bilinmemekdedir.

İkinci Fasıl

(7a) Onbirinci bend

Yemen vilâyetinin ahâlîsi vilâyât-ı sâire ahâlîşinden daha ziyâ-de ahlâk-ı hasene ile muttasıf ve devlet-i aliyyeye muti ve münkâd oldukları ber-vech-i âtî delâil-i kaviyye ve berâhîn-i müteaddide ile isbât olunacağı ve vilâyât-ı sâirenin dört beş misli belki daha ziyâ-de cesâmetinde ve kesret-i nüfûs cihetiyle dahî o nisbetde ve el-yevm nüfûs-ı mevcûdesi üç milyon¹⁵ ziyâde tahmin kılınmakda idüğünden nizâmât-ı devlet-i aliyyenin kâffesi şimdiye kadar lâıyıkıyla ve tamâmiyle icrâ kılınmadığı yalnız memûrünün tehâvün ve tekâsülle-rinden neş'et eylediği zann olunmakda ise de bundan başka diğer sebab-i âzamı dahî vardır ki o dahî beyân olunacaktır. Bir vâli ile idâresi kâbil olmadığından¹⁶ vâliler mağdur olduğu gibi livâlar ve kazâlar dahî bu nisbetde cesîm bulunduğundan mülkiye ve adliye ve mâliye memurları hakkında dahî böyledir.

Bâlâda beyân olunduğu vechile Yemen ahâlîsinin ahlâk-ı hasene devlet-i aliyyeye olan inkıyâd ve itâatları âtiyyü'z-zikr serd olunacak edille ile isbât olunur.

Birinci delil

(7b) Dâileri San'a târihi mütâlaa ederken Yemen ahâlîsi hakkında hadîs-i şerif gördüm ki hadîs-i mezkûr şudur :

15 Yemen'in nüfusu hakkında lâyihalardaki bilgiler farklıdır. A. Ziyâ, Asir kıtası dahil 2,452,150 (vr. 2b); Hasan Kadri, 2,5 Milyon (s. 9); H. Hâlid, müslümân nüfusun 4 milyon (s. 26); M. Emin Paşa, 6 milyonu mütecaviz (vr. 1b) olarak gösterirler. Bu lâyihaların te'lif tarihi A. Ziyâ, *Mufasssal* (te'lif tarihi 1307) hariç kesin olarak bilinmemekle beraber, ifadelerden II. Abdülhamid döneminde yazılmış oldukları anlaşılmaktadır.

16 Daha Yemen Beylerbeyliğinin ilk kurulduğu yıllarda topraklarının genişliği ileri sürülerek bir valinin idare edemeyeceği ifade edilmiş ve zaman zaman Yemen'e iki vali gönderildiği olmuştur. Bk. Âli, *Âhbârü'l-Yemânî*, vr. 69a-b.; İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1971, c. II, s. 373. Yemen'in ilk fâtihlerinden Özdemir Paşa ise, üç beylerbeyliğe ayrılabilceğinden bahsetmiştir. Bk. Özdemir Paşa'ya aid *Yemen Fetihnâmesi*, TSMA. No: 8342. M. Emin Paşa ise, lâyihasında Yemen'in San'a ve Asir adıyla iki vilâyete ayrılmasını tavsiye eder (vr. 2a).

حدثنا سفيان قال حدثنا ابو الزناد عن الاعرج عن ابى هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اتاكم اهل اليمن هم ابلن قلوباً وارق افئدة الايمان يمان والحكمة يمانية والجفاء والقسوة وغلظ القلوب فى الفداين اهل الوبر عند اصول اذنان الابل من ربيعة ومضر انتهى الحديث¹⁷.

manâ-yı latîfi Yemen ahâlîsinin rakîkü'l-fuâd ve leyyinü'l-kalb olduğu teyîd ile ve bu misillü ahlâk-ı hamîde ile muttasıf bulunan kesânın mutî olacakları vâreste-i kayd-ı iştibâhdır.

İkinci delil

Her beldede âsâyîşi muhâfaza etmek üzere lâzım gelen mahallere karakollar vaz'ı âdât-ı câriyeden iken San'a ve Hudeyde ve sâir bilâd-ı Yemâniyye'de ebvâb-ı beldeden başka mahalde karakol bulunmadığı halde nizâmât-ı seniyyeye muhâlif harekât ve cinâyât ve sirkat gibi şeylerin vilâyât-ı sâireye nisbetle ekall-i kalîl (8a) vukû bulduğu ahâlînin ahlâk-ı hasene ile muttasıf olduklarına delâlet eder.

Üçüncü delil

Yemen vilâyet-i celîlesinde îade-i âsâyîşden mukaddem San'a ile civâr kazâları şeyh Muhsin Muğbiz nâmında bir şeyhin dest-i tagallübünde bulundukları onyedî sene müddetde merkûm şeyh üç-dört yüzden ziyâde olmayan maiyyeti efrâdıyla bir kıt'a-i cesîmeyi taht-ı kahr u tagallübünde tutduğu yine ahâlî-i merkûmenin itâat ve hüsn-i ahlâkına delâlet eder.

17 Tercümesi: «Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğuna göre Rasûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuşlardır: Size Yemen'liler geldi. Onlar, kalpleri pek yumuşak ve gönülleri pek nâzık kimselerdir. İman Yemen'lidir. Hikmet de Yemen'lidir. Kabalık, sertlik ve katı kalplilik ise develerin kuyrukları dibindeki yaygaracı bedevilerde, Rebî'a ve Mudar kabilelerindedir.» Yemen hakkındaki bu hadis bazı farklı rivayetlerle hadis kitaplarında mevcuttur. Meselâ bk. Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Müt. Kâmil Miras), Ankara 1977, c. 10, s. 387, hadis no: 1652; *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, (Müt. Ahmet Davudoğlu), İstanbul 1973, c. 1, s. 288-296.

Dördüncü delil

Kıt'a-i mezkûrede iâde-i âsâyış ve mahkemeler tesis buyurulmayalıdanberü ahâliden hiçbir kimse âsitâne-i aliyyeye gelüp memûrinden ve mehâkimden teşekkî ve hattâ bir davâ fasl olunduktan sonra kimesnenin istînâf ve temyize mürâcaat etmediği ahâlinin itâat ve inkiyâdlarına delîldir. Ve eğer bunların âsitâne-i aliyyeye adem-i mürâcaatları bu'd-i mesâfeden neşet eylediği zu'm olunursa bunun arz-ı hâlleri takdîmiyle dahî icrâ olunacağı bedîhî olup maa hâzâ bunu dahî yapmıyorlar.

(8b) Beşinci delil

Dâ'îlerinin kıt'a-i mezkûrede bulunduğum müddetce gerek taraf-ı velâyet-penâhî ve gerek memûrîn ve mecâlis-i sâire tarafından ahâlîye tebliğ olunan evâmîr hüsn-i telakkî ile kabul olunup itâatda zerrece kusûr eylemezlerdi. Hatta Dersââdet'den San'a'ya ibtidâ-yı azîmetimde beş sâat mesâfede birçok adamların gelmekde olduğunu görünce bir de ne baksam her iki adam omuzlarına uzun birer direk hâmil oldukları halde gitmekde olduklarını dahî görünce keyfiyeti ve direklerin kimin malı olduğunu suâl eylediğimde kendülerinin kazâ kâim-makâmı tarafından aldıkları emr üzerine mezkûr direkleri San'a'ya götürmekde olduklarını beyân eylediler. Ancak bu direkleri bunlar San'a'ya kadar götürmeyüp köyden köye teslim ederek ve her köy ahâlîsi diğer köye isâl edüp bu vechile götürüleceği anlaşıldı. İşte bu derece külfeti ihtiyâr eden ahâlinin ne sûretle mutî olduğu bedâheten malûm olur.

Onikinci bend

San'a'ya üç konak mesâfede kâin Dîmût ve Şâr nâm mahallerde (9a) o taraflarca müddeî tabîr olunan Şerefüddîn nâm şeyh kendinin şerâfetinden ve necâbetinden bahisle Yemen'in emîr-i şer'îsi ve hâkimi olduğuna dâir dâhil-i vilâyetde bazı kazâ ve kurâya mekâtîb* tahrîr u tesyâr ve kendi emâretini bi't-tasdîk itâat-ı devletden nükûl eylemeleri gibi şeyler tefevvüh ile ezhân-ı nâsî teşvîş ve câdde-i itâatdan râdde-i şekâvete sevk etmektedir. Ve müddeî-i merkûmun maiyyetinde bulunan kesânın bir çoğu fukahâ nâmiyle bir

* Metinde مكاتب olarak yazılmış olan bu kelimenin doğrusu مكاتب olmalıdır.

takım müteveccib adamlar olup devlet-i aliyyenin asâkir-i muntazamasına ikâl-ı câl olan toplarına tâb-âver mukâvemet olamayacaklarını bildiklerinden yalnız şimdilik mükâtebât ve ifsâdât ile iktifâ ediyorlar. Hattâ mûmâ-ileyhden bundan birkaç ay mukaddem Havlan Kabâili meşâyahine

و يا قوم مالي ادعوكم الى النجاة وتدعونني الى النار . تدعونني لا كفر بالله
واشرك به مالم يلى به علم وانا ادعوكم الى العزيز الغفار .¹⁸

âyet-i kerîmesiyle bed olunmuş bir mektub gönderüp ve mektûb-ı mezkûrun mündericât-ı vâkı'asından bazısı şu vechile idi ki «sizler kendinize civâr olan mahallere hücum ediniz ben de sâir tarafından asâkir-i Türkiyye üzerine hücum edeceğim. (9b) çünkü Türkler şeref-i İslâmiyyetden bî-behredirler.» Ve yine bir takım sebûkme-gazân avâmı iknâ zımında îrâd eylediği cümle-i delâilinden biri de «Kıt'a-i Yemâniyye'de meyhâneler küşâd olundu. Herkesin bî-mehâ-bâ mahall-i mezkûre girüp çıkmaları ve fi'l-i zinâ men olunmuyor. Bunlar şîâr-ı islâmiyyete muğâyirdir» deyü tahrîr olunmuştur. Ve müddei-i merkûm bu esnâda zuhûr etmiş bir adam olmayup eskiden-berü mevcûd olarak hattâ devletlû Asım Paşa hazretlerinin zamanlarında bir iki tabur asâkir-i şâhâne şeyh-i merkûmun der-desti zımında i'zâm kılınmağla asâkir-i şâhânenin vurûdu mesmû'ı oldukda tevâbiyle berâber firâr eylemiştir.

Onüçüncü bend

Yemen ahâlîsinin cümlesi zeydiyyü'l-mezheb olduğuna dâir el-sine-i nâsda deverân eden şâyiât bî-asl u esâs olup ancak Yemen'de her kıt'anın mezhepleri muhtelif olup yoksa umûmu zeydiyyü'l-mezheb değildirler. Şöyleki Hudeyde ve Tihâme cihetlerinde ekser ahâ-lînin mezhebi şâfiî ve hanbelî ve bazı zeydî ve Ta'izz kıt'ası şâfiî ve

18 *Kur'an-ı Kerim*, XL/41-42.

41. «Ey kaymım, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü) ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz beni ateşe çağırıyorsunuz!»

42. «Siz beni Allah'a küfredeyim, (rubûbiyyetini) hiçbir suretle tanımadığım nesneleri O'na ortak tutayım diye çağırıyorsunuz. Ben ise sizi O mutlak Kâdir'e, O çok yarlıgayıcıya davet ediyorum.»

H.B. Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1969, c. 2, s. 845.

zeydî ve Asîr kıt'ası şâfiî ve San'a ve etrâfı umûmen zeydîdir¹⁹. Zeydîler dahî iki kısım olup biri hazret-i (10a) Ali muhabbetinde mütevaggil, ikincisi gayr-ı mütevaggil olarak mezhebce sünnlere karîb ve devlete meyyâldirler.

Ondördüncü bend

Yemen vilâyetinin vüs'at-i arâzî ve kesret-i nüfûsu hakkında bâlâda zıkr ü beyân eylediğimiz vechile bu kıt'anın vâridât-ı mâliyesi üç vâlî idâresine gayr-ı kâfidir diyerek itirâz olunursa, Yemen kıt'asının idaresi mihver-i lâyıkında deverân eder ise, iki üç seneye kadar vâridâtı bir kaç kat tezâyüd edeceği meczûm olduğu cihetle şimdilik Hicaz'a terk olunan Yemen gümrüğünün yine Yemen vilâyetine iâde olunduğu sûretle idâresi mümkün olacağı bî-istibâhdır. Bundan maadâ Avrupa'ya giden kahve hâsılâtının rûsûmu yüzde bir alınır. Eğer rûsûm-ı mezkûre yüzde üçe iblâğ olunması çâresine bakılır ise, vâridâtı Yemen masârifâtına tekâbül edebilir. Çünkü kahve mahsûlü pek ziyâde olup bunun ağılebi Avrupa'ya gidiyor.

[Üçüncü Fasl]

Onbeşinci bend

San'a ile Asitâne-i Aliyye'nin emr-i muhâbere-i telgrâfiyyesi hususunda pek suûbet (10b) çekilmektedir. Şöyle ki Dersaâdet'den Yemen vilâyetine çekilen bir telgraf doğruca San'â'ya gitmeyüp İngiltere'nin taht-ı idâresinde bulunan Aden vilâyetine çekilerek Aden'den San'â'ya sâ'î vâsıtasıyla oniki günde vâsıl olup ol-vechile Yemen vilâyetiyle bir muhâbere-i telgrâfiyye bir ayda icrâ olunuyor. Halbûki Âsitâne'den Aden'e kadar imtidâd eden telgraf hattı Aden telgraf hattının rabt olunduğu takdirde emr-i muhâberenin Hudeyde telgraf hattı vâsıtasıyla bir anda San'â'ya vüsûl bulacağı be-dîdârdır. Ve eğer bu sûret mümkün olamaz ise, Afrika kıt'ası dâ-

19 Yemen'de mevcut mezhepler hakkında lâyihalarda şu bilgiler vardır. A. Ziya (*ayn eser*, vr. 27b)'ya göre Tihame şâfi'i, San'a İsmâîlî, Zeydî, Cebel-i Rayme, Taizz, Adîn şâfi'i, Aden'in bir kısmı şâfi'idir. Hasan Kadri (*ayn eser*, s. 11 ve 24) ise Hanefî, Şâfi'i, Zeydî, Davudî, Vahhabî mezheplerinin bulunduğunu, Cibâl-i Yemen Zeydî, Tihame şâfi'i olduğunu yazar. İbrahim, Yemen'in çoğunluğunun Zeydî, azının Şâfi'i mezhebine bağlı olduğunu, İsmâîlî fukahasının Yâm'da ikamet ettiğini kaydeder, s. 60.

hilinde ve Mısır idâresinde bulunan Massava kasabası Bahr-i Ahmer'in sâhil-i garbisinde ve Hudeyde'nin karşusunda vâki' olmağla Hudeyde'den bir telgraf mezkûr Massava telgrafına ilsâk olunmak dâhî kâbidir²⁰.

Asitâne-i Aliyye'den Yemen vilâyet-i celîlesine nasb ve tayîn buyurulan memûrîn evlâd-ı arabdan veyâhud lisân-ı arabîye lâyi-kiyle vukûfu bulunan zevâtıdan (11a) olmaları

وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه.²¹

âyet-i kerîmesi delâletiyle lüzûm-ı hakîkî tahtında iken memûrîn haklarında bu kâide hasbe'l-imbân mer'ıyyü'l-icrâ ise de umûmiyetle bu kâideye riâyet olunması elzem umûrdandır²².

Onyedinci bend

İkinci fasılda ahvâlî beyân olunan Şerefüddîn nâm müddeînin nâire-i fesâdı itfâ olunmak lâzimedendir. Ve bu bâbda olan efkâr-ı âcizânemi beyâna müsâraat eylerim. Şöyle ki müddeî-i merkûmun fesâdının önünü almak bir kaç sûrete menût ve mütevakkıf olup bunlardan biri Yemen ahâlî-i mütehayyızânından birkaç zevât bu- rayaya celb ile ba'de't-taltif nezd-i müddeîye i'zâm ve müddeî-i merkû- mu nesâyih-i lâzime ile ilzâm eylemeleri veyâhud taraf-ı devlet [den] müddeî-i merkûma mikdâr-ı münâsib maâş ve rütbe ihsân ve i'tâsı yâhûd diğer sûretle dâire-i inkıyâda alınması mümkündür²³.

Onsekizinci bend

Yemen vilâyet-i celîlesinin birkaç vilâyete taksîm ve tefrîkinde husûle gelecek (11b) menâfiden biri de her vâlî kendi dâiresinde

20 A. Ziya, eserinde Hudeyde'den San'a'ya, San'a'dan Taizz'e, Taizz'den Hudeyde'ye, Hudeyde'den Zebîd, Beytü'l-fakih ve Luhayyeye telgraf yolları olduğunu yazar. (vr. 32b)

21 *Kur'an-ı Kerim* XIV/4. «Biz hiçbir peygamberi kendi kavminin dilinden başkasıyla göndermedik ki (emr olunduklarını) onlara apaçık anlatsın...»

Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul, 1969, c. 1, s. 376.

22 Ayrıca bk. İ.S. Sırma, *Yemen İsyanları*, s. 112.; M. Emin Paşa, lâyihasında çocuklara türkçe öğretilebilecek okulların açılmasını tavsiye eder. (vr. 4a).

23 H. Halid Bey'e göre, isyanların önemli bir sebebi mezheb taassubundan çok halkın maişetini temin edememesidir. Bunların da hizmete alınmaları, devlete yardımcı olmaları açısından yararlıdır. (s. 26). Ayrıca bk. M. Emin Paşa, vr. 3a-b.

Biz, gönderdiğimiz resulleri ^{mutlaka} gönderildikleri (kavmin) toplumun dilü üzere gönderdik.

bulunan müddeî ve meşâyih ve fukahâ gibi eşhâs-ı muzırranın birer ikişer def'-i makâsıdlarına sarf-ı himmet ederek az vakitte kıt'a-i mezkûre mamûr ve âbâdân olur. Ve bu sûretle Yemen vilâyetinde feth olunmamış mahalleri elde edilmiş bulunur.

Ondokuzuncu bend

Asır ile San'a beyinde bulunan sâlifü'l-beyân Sa'dâ memâliki cüz'î himmetle taht-ı itâat ve inkıyâda alınmak mümkün olduğu ve o esnâda birkaç şeyh tarafından makâm-ı vilâyete takdim kılınan birkaç mektublarda asâkir-i şâhâne ol taraflara sevk ü tesyîl kılınur ise kendi taht-ı emrlerinde bulunan bilâd ü kurâyı taraf-i devlet-i aliyyeye terk ve teslim edeceklerini beyân eylemişler ise de o esnâda asâkir-i şâhânenin sevki masârif-i kesîreye muhtâc olduğundan vakt-i âhere talik olunmuşdur. Ve diğer mâni dahî kuvve-i mevcûdenin taht-ı idârede bulunan Ka'tabe kıt'asının emr-i muhâfazasına lüzûmu derkâr olduğundan sâir mahalle ifrâz ve sevk olunacak kuvve-i mevcûde olmadığı sebep olmuşdur. Hâsıl-ı kelâm Sa'dâ memâliki cüz'î himmetle taht-ı itâate dâhil olacağı zikr olunan mektublar (12a) mefâhîminden istidlâl olunur.

Yirminci bend

Bâlâda beyân olunduğu vechile Yemen vilâyet-i celîlesi üç vilâyete²⁴ tefrik olunduğu sûretde Ta'izz cihetinde bulunan Yâfi' nâm belde dahî taht-ı itâat-ı devlet-i aliyyeye idhâl kılınarak bu vâsıta ile Hadramût'a kadar yol açılıp ve Hadramût ile emr-i ticâret teshîl kılındıkda sâye-i hazret-i şâhânede müstazıll olan ahâlî mâl ve cânıyla her vechile emîn ve refâh ve saâdet-i hâle nâil olduklarını gören memâlik-i mütecâvire ahâlîsi dahî bi't-tav' ve'r-rızâ taht-ı inkıyâd-ı devlet-i aliyyeye dehâlet edecekleri bî-ıştibâhdır. Hadramût ve o civarda bulunan memâlik ve buldânın mecmûuna Hadramût kıt'ası derler. Yemen kıt'asının nısfı kadar cesâmet-i arziyyesi vardır. Ve el-yevm emr-i idâresi meşâyih nâmiyle bir takım eşhâsın yed-i tasallutunda bulunup ancak deniz cihetinde olunan sevâhil ve bilâd ya'ni Şihr ve Mukella gibi bilâdın şeyhlerine İngiltere Devleti tarafından müdahale olunmakda ise de bilâd-ı dâhiliyyesi yâni Tebrem ve Habye

24 Bk. dip not: 16.

kıt'alarının hâkimlerine İngiltere devletinin kat'â müdâhalesi (12b) olmadığından mâ'dâ işbu Tebrem ve Habye şehirlerine kurbiyyetleri hasebiyle dâimâ San'a tüccâr kâfileleri gidüp gelmekdedir.

Yirmibirinci bend

Yemen kıt'ası ahâlî-i mütehayyizânından birkaç kişi Deraliyye'ye celb ile taltîf olunmak fâideden hâlî değildir. Zirâ merkez-i saltanatın ve ahâlîsinin sâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde ne sûretle mazhar-ı envâr-ı ma'dalet olduklarını kendülerine göstermek ve makâm-ı hilâfet-kübrâyı bildirmek demek olmağla avdetlerinde kendü hemşehrîlerine gördüklerini söyleyecekleri emr-i tabî'i[dir]. Binâenaleyh fâide-i adîdesi olacağı nezd-i üli'l-ebârda hafî değildir.

Aden hakkında ma'lûmât-ı ahîre

Aden nâm mahallerinin mevki'leri mühim bir nokta bulunmuş olduğundan İngiltere devleti tarafından mütemâdiyen İslâm beynlerinde ikâ'ı melhûz bulunan ve siyyemâ mahall-i mezkûrun civârı ahâlîsi İslâm bulunup ve Devlet-i Aliyye'ye tâbî' bulundukları ve dâima Devlet-i Aliyye'ye ed'îye-i hayriyyede bulunarak ve bâ-husûs Hadramût ve Maskat ve Afrika cihetinde Zeyla' ve Havkel nâm mahallerin inde'l-iktizâ ol (13a) havâlîlerde vukû'ı melhûzâtından bulunacak mevâdd-ı muzırranın devlete ihbâra arz olunmak üzere mezkûr Aden nâm mahalde Devlet-i Aliyye tarafından bir şehbender nasb u ta'yîni umûr-ı mühimmeden bulunmuşdur. Ve lüzûmunu te'yid eden edilleden biri Aden nâm mahallin Yemen'e ittisâl ve kurbiyyeti cihetle Yemen tüccârı dâimâ Aden ile te'âtî-i istigâl-i ticâret etmekde bulundukları cihetiyle Aden'de Devlet-i Aliyye tarafından orada bir memûr bulunduğu halde menâfi-i azîme husûle geleceği derkârdır. İkincisi Afrika cihetinde Bâbü'l-mendeb meşhûr nâm mahalde İtalya devleti tarafından Assab nâmiyle bir mahal istihsâl ve kendüsüne mevki' ittihâz ederek ve mahall-i mezkûr Zeyla' ve Savmel? nâm mahalle karîb bulunmuş olduğundan ve orada mevcûd ahâlî-i İslâm bulunduğu mahall-i mezbûrda bir şehbender ta'yîni fâideden hâlî değildir. Üçüncüsü hâl-i istikbâlde ya'ni bundan sonra İngiltere devleti tarafından Yemen cihetine müdâhaleye teşebbüs olacak olur ise ol-vakt Aden tarafından Yemen'e esliha ve mühimmât-ı sâire idhâline muvaffak olunacağına binâen vukû bu-

mal
ani
mali

lacak ahvâl-i vâkı'adan hin-i iktizâda haber vermek üzere şimdiden orada şehbender bulundurulması ehemmiyeti âşikârdır. (13b) Eğerci Aden'de bulunan Hasan Ali Bey mevcûd ve devlete vukû'âtı ihbâr ve ma'lûmat verebilir denilecek olur ise mîr-i mûmâ-ileyh dahî ticâr bulunduğundan kendüsünün ticâretiyle meşgûl bulunup yalnız Dersaadet'den aldığı telgrafların cevâbını i'tâ etmekden başka bir re'y icrâ eylememekde bulunmuş ve İran devleti tarafından şehbender mansûb olduğuna mesmû-ı bulunduğ ve ticâretinin menâfi'ine iğtirâren diğer işe müdâhale etmeyeceği nasıl ki muhakkaktır. Oranın ahâlisi İslâm bulunduğundan o cihet ahvâl-i vâkı'asının ale'd-devâm tedkîk ve tefahhüsiyle taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye haber verilmesine memûr-ı mahsûs lâzımdır.

H â t i m e

Bu dâ'î-i dîrîneleri Yemen kıt'asının fevkalâde bir ehemmiyetle kâbil-i ıslâh ve şâyân-ı i'mâr-ı felâh olduğunu müşâhade eylediğime binâen her mebhasden birer nebze arz ile işbû mecmû'ayı tanzîm ve tahrîr eyledim. Eğer mazhar-ı hüsn-i kabul-i evliyâ olur ise her mebhasinde başka başka tafsîlât ve izâhât ve delâil-i muhassenât ibraz ve ityân kılınmak bir emr-i yesîr olduğunu arz u beyân eylerim.

ed-dâ'î

Yemen vilâyeti mülgâ mahkeme-i

isti'nâf reisi. sabık

Muhammed Hilâl

II. Lâyihanın metni :

- 1a) Eser-i Muhammed Hilâl reis-i mahkeme-i istinâf-ı vilâyet-i Yemen sâbık
- 1b) Devlet-i Aliyye'nin zîr-i idâresinde olan Yemen ahâlisi iki buçuk milyondan ibaretdir. Yemen'in ekser yerleri dağlık olduğu halde ahâlîsinin kesreti sebebiyle dağların zirvesine varıncaya kadar zirâ'at ederler. Şiddet-i harâretin hüküm-fermâ olduğu bir yere dokuz-on saat mesâfede bulunan diğer bir mahalde şiddet-i burûdet bulunmak keyfiyeti şâyân-ı taaccübdür. - Bu sebeble ba'zı mahallât-ı bâridede Dersaadet karpuzundan daha

büyük kübbâd ya'ni ağaç kavunu ve tarinç ve büyük limon ağaçları bulunduğu gibi mahallât-ı hârrede hurma ve temr-i hindî ve mu'tedil yerlerde kahve ağaçları bulunur. Bazı mahâllerde kışda hiç yağmur yağmayıp Şubatta bile bir parça yağar ise de pek cüz'îdir. Asıl yağmurun vakti yaz mevsimine müsâdif olmakda bulunduğu için senede iki veya üç def'a mezzû'ât ekilüp hâsılâtı alınmaktadır.

Yemen'in mütemeddin olan beldelerinin hânelerinin beş-altı tabakayı hâvi olmakda ve yalnız birinci tabakası taşdan bina olunup kusuru kerpiçden yapılmaktadır. Dâhilen bu hânelerin duvarları kireç ile (2a) sıvanmış ise de hâriçleri ya'ni dış duvarları kâmilten sıvanılmayıp yalnız pencerelerinin etrâfı sıvanılmışdır. Mezkûr hâneler eskiden binâ olunmuş olduğundan ekserisinin en büyük pencerelerinin bir arşun tûlu ve olkadar arzı bulunup iki tarafı açık olan bu odada nihâyet bu küçük-lükle beraber iki-üç pencereden ziyâde bulunmadıktan başka bu pencerelerin camlısına tesâdüf etmek dahî pek nâdir olup cümlesi tahta kapaklıdır. Hele bu pencerelerin üzerleri pek tuhaf olup bunların üzerine ve odanın pencere bulunmayan yerlerine mermere müşâbih ve gâyet şeffâf bir parmak kalınlığında bir nevi beyaz taş kullanılmakta ve bir ışık yandığı vakit bu deliklerden mütehassıl manzara dışarudan gâyet latif görünmektedir. Bura mi'mârcılarının mahâreti nihâyet derecede olup meselâ bir câmi veya hamam kubbesini iskelesiz bina ve beş-altı hanenin sath-ı arza karîb olup rutûbet vesâirenden dolayı müşrif-i harâb ola en aşağı katını ya'ni sath-ı arzdan dört-beş arşun mikdarını üst tarafına bir hâlel îras ettirmeksizin yıkup kâimen ta'mir etmek gibi hakîkaten garâibden ad edilmeğe şâyân-ı mahâretleri vardır. Hanelerin tefrîşâtı ise odanın kapu tarafından ma'dâ üç tarafına envâ-ı basmalarla müzeyyen bir perde koyarlar ki bu perdelerde her halde yirmi kadar basma parçaları bulunur. Basmaları taksim etmek parça alup tasarruf etmek efkârından ilerü gelmeyüp mecerred odaları daha ziyâde ziynetlendirmek için basmaları parça parça alup ve birbirine diküp odanın etrafına asdıkları gibi yasdıkları dahî beş-altı parça basmadan (2b)

dikilmiş oldukdan başka ale'l-âde bir yasdık koymakla iktifâ etmeyüp birbiri üzerine ve önüne olarak iki ve ba'zen üç yasdık koyarlar ki o sûretde zâten alçak bulunan oda duvarlarının yarısı bunlar ile mestûr kalıyor. Rafların üzerine dahi şişe ve bardak ve cam parçaları gibi ba'zı şeylerle odanın ortasından âlât-ı müzeyyeneden ma'dûd bir de ayaklı sarı tepsi ve o tepsinin üzerine birkaç nargile ile beraber buhurdanlık vesâire vaz' ederler.

Ahâlinin melbûsâtına gelince; Şehirlerinde bazen bulunur ise de kabâilinde don giyen bulunmaz. Fakat nisâ tâifeleri ma'mûlât-ı mahalliyeden olarak mâî Amerikan bezinden don giyerler. Ve bu bezin boyası vücudlarına çıkmaz ise makbul tutmazlar. Kabâil mâî bezden bir büyük gömlek giyüp ânun altına dahi ya'ni belden aşağıya kadar bir fota sarup bu fotanın başına ya'ni beline kuşak makamına kâim olmak üzere cenbiye ta'bir olunan bir nev'i hançeri bağlarlar. Bu cenbiye üç-dört parmak arzında ve birbuçuk karış tûlünde olup kılıfı halis gümüşle pek güzel bir sûretle yapılmıştır. İşbu kılıflar dahi her bir aşîret ve mevki'a göre ayrı ayrı şekillerle yapılır. Ba'zı kabile cenbiyeleri kılıfının tulu bir arşundan ziyade ba'zıları eğri ve ba'zısı da müstakîm olduğundan bir adamın cenbiyesinden Yemen'in kangî kabile ve kangî yerinden olduğu bilinür. Bu cenbiyeleri gerek kibâr ve gerek sığâr altı-yedi yaşında bulunan çocuklar bile takmaktadır. Fakat pek ufak olan çocukların cenbiyeleri çocuğun istediği vakitte çıkaramaması için çivilenür. Esnâf-ı ahâli dahi bir entâri giyüp omuzlarına bitâneği atarlar. (3a) Ve kışda bitânelerle başdan ayağa kadar sarılurlar. Çocukların boyunlarına demürden pek ince bir takım silsileler takarlar ki bunlar çocuk on-oniki yaşına girinceye kadar boynunda kalur. Ahâli bakır isti'mâl etmezler. Gerek tencereleri ve gerek sahanları bir nev'i taşdan olup kırıldıkça çivilemeye mahsus adamlar ki ba'zı tencereler on def'a kırılıp çivilendiği halde yine isti'mâl edilür.

Gerek San'alılar ve gerek sâir mahaller ahâlisi vakt-i zevâlde hânelerine çekilüp yemek yedikden sonra kât çiğnerler. Bu kât âs yâhud zeytûn yapraklarına müşâbih bir yaprak olup

nef'ini iddiâ ederler. Yemen ahâlisi ale'l-umûm kahve kabu-
 ğunu ziyâdesiyle ve ifrat derecede iġerler ya'ni herbiri gün-
 de yirmi çay fincanıyla iktifâ etmez. Asıl hâlis kahveyi ise
 aslâ isti'mâl etmezler ve içmezler. San'a ile sâir cebellerde inek
 ve öküz ve develer kendürlüklerinden ot vesâire yemeyüp
 erkekler ve karılarla çocuklar kasab denilen bir kuru sap
 üzerine tâze yoncayı sarup hayvânât-ı mezkûrenin ağızlarına
 tıkarlar. İneklerin herbirinin arkasında iki karış irtifâ'ında
 birer hörguç bulunmaktadır. Zeytûn ve neft yağlarını çı-
 karmak için mevcut bulunan değirmenler develerle döndü-
 rülür. Bu değirmenler acib bir şekildedir. Yemen'de âlât-ı tarb
 davul ve zurnâdan ibâretedir. Bunları da ancak erkekler isti'mâl
 ederler. Bir cemiyetde davul ve zurna çalındığı vakit onların
 nağmeyle bilcümle hâzır bulunan erkekler raks ederler. Raks-
 ları birbirinin ellerini tutup topalın yürüyüşü gibi (3b) gâh
 ilerüye ve gâh arkaya dönüp davula salarak raks ederler ki bu
 raksları gâyet acib ve müdhikdir. Mütemeddinlerin davulu
 ufak ve uzun olup sallandıkça nağme icrâ etmek için dâhiline
 gümüşden yüzük koyarlar. Şarkıları dahi kürd esvâtıyla
 Fransa şarkılarına müşâbih bir sûrette ve kendilerine mah-
 sûs bir üslûbdadır. El-hâsıl âlât-ı tarb bütün bütün gayr-ı
 mevcûd olduğu gibi esvât-ı hasene dahi külliyyen mefkûddur.
 Dügünlerde güyeğü* yatsu namazından sonra önünde birta-
 kım saflar teşkil ve meş'aleler ikâd olunduğu ve tâife-i nisâ
 gibi başından ayağına kadar kapalı olarak yalnız gözleri açık
 bulunduğu halde hanesine gönderilir. Eve yaklaştıkça güye-
 ğünün ekâribinden adamlar gelerek ehlen ve sehlen ve merha-
 bâ kelâmlarıyla tâ sokakdan istikbâline başlarlar. Yemen'in
 her tarafında kıta'ât-ı şâirede bulunmayan birtakım adetler
 vardır. Meselâ Asîr'in kasabalarında bile devlete a'sâr verecek-
 leri esnâda a'sârı ba'de'l-i'tâ bir nısf-ı âher ifrâz ve ihtiyâr
 meclisinin taht-ı idâresinde olmak üzere bir sanduk-ı mahsûsa
 verirler. Eğer o kasabada bir âdamın ekine mahsûs olan hay-
 vanı telef olur veyâhûd katl u cinâyet vâki' olup da diyetinin
 tesviyesi icâb eder veyâ birisi fakr u zarûrete dūçâr olarak âna

* güveyi, damad.

lokal
sigorta

i'âne verilmek lâzımgelür ise hepsi bu sanduk-ı mahsûsdan tesviye edilür. Her kasabada bulunan ihtiyarlar akşam namâzını ba'de'l-edâ câmide toplanup umûr ve menafi'-i umumiyeye dâir bir takım müzâkerâtda bulunurlar. Bunların mezhepleri şâfiî ve hanbelîdir. San'a ve etrâfı ahâlisinin mezhebi zeydî (4a) ve Hudeyde kıt'ası şâfiî ve hanbeli. Taizz etrâfındakilerinin dahi şâfiî ve zeydîdir. Zeydî tâifesi iki sınıf olup sınıf-ı evvel mütevaggil ve sınıf-ı sâni mu'tedil ve sınıf-i mu'tedil ise devlete muhibb ve imâm Ali'nin zikrî esnâsında —radiyallahu anh— yerine —aleyhisselâm— derler. Zeydî mezhebi indinde ramazanda terâvih namâzı olmayup kılmazlar. Hatta ramazanda yatsu namazını gice saat beşde kılarlar. Yalnız min cihetin bir güzel âdetleri vardır ki giceleri Kur'ân-ı Azîm kırâatiyle muvâzabat ve iştigâl ederler. Ve ale'l-husûs San'ada bulunan câmi'-i kebîrde bin veya iki bin adamın her birerlerinin önünde ufak bir iskemle üstünde bir Kur'ân-ı Azîm ve yanında bir kandil bulunup sabaha kadar böyle Kur'ân-ı şerif tilâvetiyle meşgûl bulunurlar. Bu ise ekser memâlikde cârî olan âdetlere muhâlifdir. Çünkü âdât-ı meşrû'a birinin okuyup diğerlerinin istimâ' etmesi lâzımeden olduğu halde onlar bi'l-aks her biri münferiden okurlar ve bu sebebden olarak her bir câmi'de ikiyüz ve beşyüz ve bin veya daha ziyâde mushaf-ı şerif bulunmak tabîîdir. Gündüzleri dahi işbu minvâl üzere öğle vaktinden akşama kadar okurlar. Ve tüccar ile umûm ahâlînin mağazaları gice sâat sekize kadar açıktır. San'a'da bulunan câmi-i kebîr binâ-ı kadîm olup câmi-i mezkûrun vasatı gâyet vâsi' ve Dersââdetde Sultan Mehmed havlusu cirmine müsâvî ve açıktır. Câmi-i mezkûrun namazgâh mahalli dört rûkûn üzere tertîb olunup erkân-ı erba'ası dahi birbirine muttasıl bulunuyor. Ve kapuların birisinin üzerinde her iki kuş diğer (4b) iki kuşa mukâbil olarak dört kuş resmi bulunur. Bu kuşlar dahi zamân-ı sâbıkda ka'benin harâbına gelen fîl kavminin üzerine musallat olan ebâbil kuşlarının taşdan ma'mûl resimleri olduğu iddia edilmektedir. Tuyûr-ı mezbûrenin hacmi karga kadar olup yalnız kuyrukları kısa ve gagaları serçe kuşunun gagası gibi ufaktır. Ve zeydî mezhebinde cum'a namazı cevâmî-i müteaddidede ya'ni her câmi-i şerifde

gice
1veye 2

(P)

edâ olunmayup San'âda birçok cevâmi bulunduğ u halde yalnız câmi-i kebirde edâ kılınmakda ve evkât-ı hamse dahî her bir câmi'de edâ kılınmaktadır. Bu icrâat dahî zeydî mezhebinin kavâidindendir. 'İyd-i fitrın müddeti üç gün olduğ u halde kurban bayramı on gündür. Bunun sebebi dahi zilhiccenin on sekizine tesâdüf cden yevmü'n-nüsûr ta'bîr olunan mübarek gün olduğ u tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmışdır. Bunun hakkında Rasûl-ı Ekrem —aleyhissalâtü ve's-selâm— Ali —radiyallahu anh— hakkında hadîs-i şerifde

على منى بمنزلة السمع والبصر

ilâh. buyurmuş ve ol gün dahi bayram makâmında bulunmuşdur. Ve o günden sonra bayram hitâm bulup tüccâr ve esnâf dükkân ve mağazalarını açarlar. Tahkîkât-ı âcizâneme nazaran Devlet-i Aliyye, Yemen kıt'asının istilâsından evvel eyyâm-ı mezkûrede kemâl-i ta'zim ve meserretle şenlikler icrâsı âdet-i kadimelerinden bulunup o günlerde dahi ahâli ve hâricden gelen kabâil urbanları hâkim bulunan imam sarayının pişgâhına cem' ile sabahdan ikindiye kadar envâ-ı meserrât icrâ ve hâkim bulunân zât dahi maiyyetinde ahâli ve kabâil-i arabdan mürekkeb yirmi otuz bini mütecâviz eşhasdan ibaret bir izdihâm-ı cesime olduğ u halde belde haricine çıkar (5a) idi. San'a'da bulunan zeydî taifesi iki sınıf olup sınıf-ı evvel müteavaggil ve imâm Ali zikri esnasında —radiyallahu anh— yerine —aleyhisselâm— derler. Yemen kıt'asında icrâ olunan nagâmât çalgı ve zurnadan ibâret olup erkekleri icrâ ederler. Ve cemiyyetlerinde davul ve zurna çalındığı halde onun nağmesi üzerine tek mil hâzır bulunan tâife-i zükûr raks etmek âdetlerindendir ve raksları dahi birbirinin ellerini tutup topalın yürüyüşü gibi ki nasıl yere temayül eder gâh ilerûye ve gâh arkaya dönüp topal hey'etinde olarak davula sarılmak ile raks ederler. El-hâsıl raksları âcîb ve gâyet mudhikdir. Nisâları dahi bu şekil ve heyetde bulunup davulları dahi ufak ve uzun olup dahilinde gümüşden yüzük vaz'ederek sallandıkça nâgamât icrâ olunur. Rağnâ ve şarkıları hiçbir memlekete müşâbih olmayup kendülerine mahsus bir usûl üzre kürdlerin esvâtıyla Fransa şarkılarına müşâbehâtı vardır. Hâsıl-ı kelâm âlât-ı tarb olan musîkî âletleri bütün bütün ma'dûm olduğ u gibi esvât-ı hasene dahi külliyyen mefkûddur.